

Історія

УДК 371.12:377.3«1911»

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18899911>

**Соціально-демографічний і професійний профіль учителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу за матеріалами
одноденного перепису 1911 р.**

Драч Оксана Олександрівна,
докторка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Прийнято: 19.02.2026 | Опубліковано: 28.02.2026

Анотація. Метою статті є комплексна реконструкція соціально-демографічного та професійного профілю вчителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу на основі статистичних матеріалів Одноденного перепису початкових шкіл 1911 року. Методи. Дослідження ґрунтується на кількісному аналізі переписних даних 1911 р. із подальшим порівнянням показників за типом училищ (міські/сільські; однокласні/двокласні) в губерніях округу. Результати. Встановлено, що мережа фабрично-заводських шкіл округу була відносно невеликою: узагальнено зафіксовано 46 закладів і 89 педагогів. Її просторові особливості визначалися переважно позаміським (сільським/містечковим) розташуванням навчальних закладів. Гендерна структура характеризувалася переважанням жінок: 51 (57%) та 38 чоловіків (43%), із найпомітнішим дисбалансом у Чернігівській губернії. Виявлено суттєві гендерні відмінності у віці: більшість

учительок належала до групи 21–25 років (28 із 51), що вказує на «омолодження» жіночої частини освітянства. Показники матеріального забезпечення засвідчили гендерну та територіальну диференціацію: у всіх губерніях середня річна зарплата чоловіків була вищою за жіночу. Провідною формою житлового забезпечення виступали казенні квартири при училищах (68 із 89 осіб, у середньому - 1–2 кімнати на особу). **Висновки.** Доведено, що фабрично-заводські школи формувалися як відповідь на виклики індустріалізації та соціальні наслідки раннього залучення дітей до промислової праці, виконуючи помітну соціальну функцію базової освіти малолітніх робітників. Засвідчено, що диференціація соціально-демографічного та професійного портрету кадрового складу цих закладів відображав соціокультурні трансформації кінця XIX – початку XX ст., зокрема прогресуючий процес фемінізації педагогічної професії.

Ключові слова: Київський навчальний округ, фабрично-заводські школи, освіта, промисловість, робітники, малолітні, вчителі, соціальна стратифікація, матеріальне становище, житло.

Socio-demographic and professional profile of teachers in factory-based schools of the Kyiv Educational District based on the materials of the 1911 one-day census

Oksana Drach,

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Abstract. *The article aims to provide a comprehensive reconstruction of the socio-demographic and professional profile of teachers employed in factory-based*

*schools within the Kyiv Educational District, drawing on statistical materials from the 1911 One-Day Census of Primary Schools. **Methods.** The study is based on a quantitative analysis of the 1911 census data, followed by a comparison of indicators by school type (urban/rural; one-grade/two-grade) across the district's governorates. **Results.** The network of factory-based schools in the district was relatively small: in total, 46 institutions and 89 teachers were recorded. Their spatial distribution was shaped primarily by the non-urban (rural/small-town) location of these schools. The gender structure was marked by a predominance of women—51 (57%) versus 38 men (43%)—with the most pronounced imbalance observed in Chernihiv Governorate. Substantial gender differences in age were identified: most female teachers belonged to the 21–25 age group (28 of 51), indicating a “rejuvenation” of the female segment of the teaching workforce. Material indicators revealed both gender and territorial differentiation: in all governorates, men's average annual salaries exceeded women's. The dominant form of housing provision consisted of school-provided apartments (68 of 89 individuals), typically offering 1–2 rooms per person. **Conclusions.** Factory-based schools emerged as a response to the challenges of industrialization and to the social consequences of children's early involvement in industrial labor, performing an important social function by providing basic education to underage workers. The differentiation of the staff's socio-demographic and professional profile reflected the sociocultural transformations of the late nineteenth and early twentieth centuries, including the accelerating feminization of the teaching profession.*

Keywords: *Kyiv Educational District, factory-based schools, education, industry, workers, minors, teachers, social stratification, material conditions, housing.*

Постановка проблеми. Сучасні виклики для освітньої сфери України, зумовлені руйнівними наслідками російської агресії, актуалізують звернення

до історичного досвіду функціонування освітньої інфраструктури в умовах кризових трансформацій. На початку ХХ ст. українське суспільство переживало впливи індустріального буму, що спричинив неоднозначні соціальні наслідки. Раннє залучення до виснажливої праці в промисловості не лише позбавляло малолітніх робітників доступу до освіти, а й провокувало їхнє швидке соціальне огрубіння та деградацію моральних цінностей. У цих умовах, важливу роль у наданні базової освіти та соціалізації цієї вразливої групи населення відігравали фабрично-заводські школи, тоді як їх викладацький персонал виступав у ролі ключових агентів просвітнього впливу у робітничому середовищі. З огляду на кадрову напругу сьогодення та дискусії про спільну відповідальність держави й роботодавців за підтримку освітніх ініціатив, дослідження соціально-демографічного та професійного профілю вчителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу набуває особливої значущості. Такий ретроспективний аналіз дозволяє розкрити історичні механізми формування педагогічного потенціалу, що безпосередньо перегукується із сучасними завданнями збереження й розвитку українського освітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження педагогічних колективів початкових закладів Київського навчального округу широко представлені в сучасній історичній науці. Так, І. В. Сесак висвітлив специфіку функціонування системи підготовки кадрів для початкових шкіл Правобережжя, підкресливши значну роль земств у цьому процесі [1]. А. І. Махінко звернулася до формування соціально-правового статусу учителів, включаючи матеріальне забезпечення, джерела доходів та соціальні гарантії. У статті піддано аналізу й гендерний аспект проблеми та констатовано значну нерівність чоловіків та жінок-освітян [2]. Ю. М. Шемета проаналізувала конфлікти у шкільних колективах, основні практики їх вирішення та практику формування публічного образу вчителів під впливом

громадськості [3]. Окрема публікація авторки присвячена й випадкам здійснення неетичних вчинків учителів по відношенню до учнів та наслідки таких випадків для педагогічного персоналу [4].

Початкові школи Київського навчального округу досліджувалися й представниками західноєвропейської історіографії, особливо – в контексті залучення до освіти єврейського населення. Так, Н. М. Майер висвітлив початкову освіту як засіб його виховання та інтеграції у міський соціум Києва, акцентуючи на визначальній ролі меценатських ініціатив у створенні єврейських освітніх осередків [5]. В. Хітерер описала практики боротьби євреїв Києва із заборонаю на відкриття єврейських шкіл, в тому числі – специфіку становища єврейських вчителів (меламедів) [6]. Натомість, К. Матсузато окреслив пріоритети керівництва Київського навчального округу у розвитку початкової школи, що базувалися на принципі доступності та збільшення географічного охоплення системи початкових шкіл. Автор розглядає її і як засіб боротьби імперської адміністрації з польським впливом [7].

Незважаючи на сталий інтерес дослідників до початкової освіти у Київському навчальному окрузі, вчительські колективи фабрично-заводських шкіл мало потрапляли в сферу інтересів істориків, а самі ці установи описані перш за все в контексті дослідження промислового підприємництва та робітництва. Так, Т. М. Ніколаєва висвітлила благодійну діяльність українських цукрозаводчиків Київської губернії у сфері робітничої освіти [8], а укладачі колективної монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури» [9] описали діяльність фабрично-заводських шкіл при цукрових, паперових та скляно-фаянсових заводах регіону. При цьому, педагогічні колективи таких закладів фактично не піддавалися детальному дослідженню.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.
Зважаючи на слабкий інтерес дослідників до системи фабрично-заводського

навчання Київського навчального округу та її педагогічного складу, постає потреба у комплексному дослідженні соціально-демографічного та професійного портрету викладачів цих навчальних закладів (кількісного, статево-вікового складу, сімейного стану, рівня освіти та тривалості педагогічної діяльності, матеріального забезпечення та житлових умов). Такий підхід може бути здійснений на основі одноденного перепису Київського навчального округу 1911 р. Хоча в узагальнюючих таблицях упорядники джерела лише частково виокремлювали інформацію про педагогічний склад фабрично-заводських шкіл, це компенсується наявністю унікальних за повнотою статистичних матеріалів у розрізі губерній та повітів. Таким чином, дана публікація є першою спробою всебічного висвітлення зазначених аспектів у сучасній українській історичній науці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у комплексній реконструкції соціально-демографічного та професійного профілю вчителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу на основі статистичних матеріалів Одноденного перепису початкових шкіл 1911 року. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати передумови формування та специфіку просторового розміщення мережі фабрично-заводських шкіл у губерніях Київського навчального округу в контексті промислового розвитку та державного законодавчого регулювання праці малолітніх;
- охарактеризувати показники чисельності, статево-вікову структуру та сімейний стан педагогічного персоналу цих закладів;
- дослідити освітній рівень та тривалість педагогічної діяльності (стаж вчителювання);
- проаналізувати рівень матеріального забезпечення (розміри заробітної плати) та житлові умови представників досліджуваної групи;

- виявити гендерні відмінності у кар'єрних траєкторіях та умовах праці чоловіків і жінок-вчителів у промисловому середовищі початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безпосередньою передумовою для формування мережі фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу була динаміка промислового розвитку губерній, що входили до нього. На момент проведення одноденного перепису 1911 р. економіка Наддніпрянщини переживала новий етап промислового піднесення з динамікою, подібною до показників 90-х рр. ХІХ ст. Авторські підрахунки, виконані на основі звітності фабричної інспекції, засвідчили, що в губерніях Київського навчального округу працювало 1,7 тис. підприємств та 162,3 тис. робітників [10, с. 25–26]. Основоположну роль в їх галузевій структурі відгравала обробка поживних речовин (58% усіх підприємств та 69% робітників 5 губерній округу). При цьому, на цукрових та рафінадних заводах знаходили роботу 83% робітників Подільської, 63% - Київської, 45% - Волинської, 33% - Полтавської та 32% - Чернігівської губерній [7, с. 68]. Для порівняння, на підприємствах обробки металу (чавуноливарні, сталеливарні, машинобудівні, механічні заводи) працювало лише 1–5% всього промислового робітництва (винятком є лише Київська губернія – 8%) [10, с. 48].

Домінування цукрової та борошномельної галузей, що потребували близькості до сировинної бази виробництва, спричинило специфіку просторового розміщення промислових підприємств у губерніях Київського навчального округу. Обчислення на основі даних губернських статистичних комітетів показало, що 91% підприємств Волинської, 90% - Подільської, 83% - Полтавської та 68% - Київської губерній знаходилися у повітах – тобто, у містечках та селах, а не у великих містах. Відповідно, саме тут знаходило роботу в середньому 70–90% усього промислового робітництва [11–14]. Така статистична картина слугує підтвердженням думки Н. Й. Романюк та Р. Вісли, що називали Правобережжя ареалом «сільського підприємництва» [15, с. 73].

Водночас, зафіксована в офіційній звітності частка залучення малолітніх робітників (12–15 років) як цільової групи навчання у фабрично-заводських школах, була традиційно низькою. Станом на 1911 р., йдеться про 197 осіб у Полтавській, 447 – у Волинській, 455 – у Київській та 655 – у Чернігівській губерніях, що були задіяні переважно в обробці мінеральних речовин та хімічному виробництві (усереднено, лише 1–3% всього робітництва) [10, с. 30–79]. На практиці ж кількість робітників цієї вікової категорії була більшою через приховування промисловцями фактів їх найму задля уникнення додаткової законодавчої відповідальності (в тому числі – необхідності організувати початкове навчання для них) та необхідності обмежувати графік роботи малолітніх.

Урегулювання соціального захисту малолітніх робітників та забезпечення їхніх базових освітніх потреб вимагало від держави створення відповідного галузевого законодавства. Його основу склав Закон «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках та мануфактурах» (1882 р.) [16, с. 265–267]. Він зобов'язав підприємців надавати можливість малолітнім робітникам, що не закінчили однокласне народне училище або рівнозначний навчальний заклад, отримувати освіту не менше 3 годин щоденно або 18 годин на тиждень. Нагляд за виконанням цих вимог покладался на спеціальний інститут – особливу інспекцію, згодом перетворену на фабричну.

Декларативний характер прийнятого законодавства потребував дієвих механізмів примусу. Уже законом «Про стягнення за порушення постанов про роботу малолітніх на заводах, фабриках, мануфактурах та на ремісничих закладах» (1884 р.) [17, с. 342–343], запроваджено штрафні санкції для підприємців за перешкоджання навчанню малолітніх у вигляді арешту на один місяць або штрафу до 100 рублів. У свою чергу, закон «Про шкільне навчання малолітніх, які працюють на заводах, фабриках та мануфактурах, про

тривалість їх роботи та про фабричну інспекцію» (1884 р.) [18, с. 365–368] остаточно сформував алгоритм отримання освіти малолітніми робітниками на основі заснування фабрично-заводських шкіл при підприємствах або їх навчанні у найближчих народних училищах, попередньо пристосованих для такої мети. Хлопчиків та дівчат мали розділяти під час навчального процесу, але допускалося й спільне навчання для дітей, які не досягли 14 років. Зазначений комплекс актів не втрачав актуальності й станом на 1911 р., а у 1913 р. був покладений в основу «Статуту про промислову працю» (ст. 74, 77–84, 86, 227) [19, с. 63, 67–69, 180].

Виходячи зі змісту законодавства, під фабрично-заводською школою мається на увазі спеціальний освітній заклад, створений промисловцем чи колективом промисловців для надання початкової освіти малолітнім робітникам (12–15 р.). На практиці вони представлялися одно- та двокласними школами, де навчалися також й діти робітників та службовців підприємств та незадіяні у виробництві малолітні місцеві жителі. Кількість таких закладів була незначною, так як більшість підприємців у цілях уникнення фінансових затрат використовували наявну освітню інфраструктуру у населених пунктах. При цьому, за методологією укладачів «Одноденного перепису 1911 р.» фабрично-заводські школи чітко виокремлювалися від решти початкових навчальних закладів. На момент його укладання, у Київському навчальному окрузі функціонувало 46 таких шкіл з 89 вчителями та 3799 учнями. Переважну більшість становили однокласні школи (39 закладів, 66 вчителів та 2961 учень), тоді як двокласних налічувалося лише 7 (23 вчителі, 838 учнів). Таким чином, середнє робоче навантаження у останніх було нижчим та становило 36 осіб на одного педагога, тоді як у однокласних школах цей показник дорівнював 45 особам.

Описане вище тяжіння домінуючих галузей промисловості (перш за все – цукрового виробництва) до сировинної бази часто змушувало підприємців

розгортати виробництво на малозаселених територіях або в місцевостях, повністю позбавлених освітньої інфраструктури. Відтак, об'єктивна необхідність розбудови повноцінних робітничих поселень із власними навчальними закладами зробила закономірною суттєву просторову диспропорцію розміщення фабрично-заводських шкіл. Так, 45 закладів знаходилися у селах та містечках та лише 1 – в місті. При цьому, у Київській як найбільш розвиненій губернії Київського навчального округу було створено 21 таку школу (39 вчителів), Подільській – 11 (17 вчителів), Чернігівській – 7 (20 вчителів), а у Волинській та Полтавській губерніях – лише 5 (10 вчителів) та 2 (3 вчителі) відповідно [20, с. 48, 56, 62–64, 70, 78, 80].

Таблиця 1

Параметри фабрично-заводських шкіл
Київського навчального округу, 1911 р.

Губернія	За місцем розміщення	За типом	Кількість шкіл	Кількість вчителів	За статтю	
					Чол.	Жін.
Волинська	Сільські	Двокласні	1	5	1	4
		Однокласні	4	5	4	1
Київська	Міські	Однокласні	1	2	1	1
	Сільські	Двокласні	4	12	7	5
	Сільські	Однокласні	16	25	11	14
Подільська	Сільські	Двокласні	2	6	2	4
	Сільські	Однокласні	9	11	5	6
Полтавська	Сільські	Однокласні	2	3	3	-
Чернігівська	Сільські	Однокласні	7	20	4	16
Всього, за групами	Міські	Однокласні	1	2	1	1
	Сільські	Двокласні	7	23	10	13
	Сільські	Однокласні	38	64	27	37
<i>Узагальнено</i>			46	89	38	51

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург : тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48, 56, 62–64, 70, 78, 80.

Статева структура педагогічного складу фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу характеризувалася переважанням жінок: 51

(57%) та 38 чоловіків (43%). Варто зазначити, що губерніяльний розподіл колективів двокласних та однокласних училищ за критерієм статі фактично не відрізнявся від загальної тенденції. Найбільших розрив зафіксовано у Чернігівській - 4 чоловіки та 16 жінок, тоді як в решті губерній показники були кількісно близькими або й рівними: у Подільській – 7 та 10, у Київській – 19 та 20, у Волинській – по 5, тоді як у Полтавській губернії працювало всього 3 вчителя чоловічої статі [20, с. 48, 56, 62–64, 70, 78, 80].

Аналіз вікової структури вчителів фабрично-заводських шкіл дозволив виявити суттєві гендерні відмінності, що простежуються в усіх губерніях округу. Більшість жіночого персоналу належала до наймолодших вікових категорій: 28 із 51 вчительки мали вік від 21 до 25 років, а ще чотири були молодшими за 20 років. Найфактурніше ця тенденція проявлялася у Чернігівській губернії, де в сільських однокласних училищах 11 жінок належали саме до групи 21–25 років. Натомість, серед чоловіків віковий розподіл був значно рівномірнішим. Найчисленнішою також була група 21–25 років (12 осіб), проте значна частка педагогів перебувала у віці 26–30 років (10 осіб) та 31–40 років (9 осіб), а 7 вчителів були старшими за 41 рік. Наприклад, у Київській губернії (сільські однокласні школи) спостерігався широкий віковий діапазон серед чоловіків: 4 особи віком 21–25 років, 4 особи – 26–30 років, 1 особа – 31–40 років та 2 особи, старші за 41 рік [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.].

Таблиця 2.

Вікові параметри вчителства фабрично-заводських шкіл
Київського навчального округу за віком, 1911 р.

Губернія	За місцем розм.	За типом	За віком									
			≤20 р.		21–25 р.		26–30 р.		31–40 р.		≥41 рік	
			Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.
Волинська	Сільські	Двокласні	-	2	-	-	-	1	-	1	1	-
		Однокласні	-	-	1	1	-	-	2	-	1	-

Київська	Міські	Однокласні	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-
	Сільські	Двокласні	-	-	4	1	1	2	1	1	1	1
	Сільські	Однокласні	-	-	4	9	4	3	1	-	2	2
Подільська	Сільські	Двокласні	-	1	1	3	1	-	-	-	-	-
	Сільські	Однокласні	-	-	1	2	2	1	2	3	-	-
Полтавська	Сільські	Однокласні	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-
Чернігівська	Сільські	Однокласні	-	1	1	11	1	4	2	-	-	-
Всього, за групами	Міські	Однокласні	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-
	Сільські	Двокласні	-	3	5	4	2	3	1	2	2	1
	Сільські	Однокласні	-	1	7	23	7	8	8	3	5	2
Узагальнено			0	4	12	28	10	11	9	5	7	3

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.

Описана вище вікова специфіка тісно пов'язана із сімейним станом освітян. Абсолютна більшість учительок (38 осіб) були неодруженими, і лише 11 перебували у шлюбі. Зокрема, у Київській губернії (сільські однокласні школи) 12 жінок були неодруженими і лише 2 – заміжніми, а у Волинській губернії (сільські двокласні) усі 4 вчительки не перебували у шлюбі. У чоловіків ситуація була зворотною: 24 особи були одруженими та 14 - неодруженими. У тій же Київській губернії (сільські однокласні школи) 8 чоловіків перебували у шлюбі, тоді як неодружених було лише троє [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81]. Такий дисбаланс пояснюється соціальними нормами кінця ХІХ–початку ХХ ст.: виходячи заміж, жінка переважно залишала роботу в школі, присвячуючи себе родині. Така тенденція підкріплювалася й відношенням керівництва навчальних закладів до шлюбу вчительок. Станом на початок ХХ ст. близько $\frac{1}{4}$ вищого управлінського складу навчальних закладів Київського навчального округу були проти роботи освітянок після заміжжя [21, с. 6]. Чоловіки-вчителі ж після одруження продовжували працювати, що сприяло їхньому закріпленню в професії.

Таблиця 3

Сімейний стан учительства фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу, 1911 р.

Губернія	За місцем розм.	За типом	Сімейний стан					
			Неодружені		У шлюбі		Вдівці/вдови, розлучені	
			Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.
Волинська	Сільські	Двокласні	-	4	1	-	-	-
		Однокласні	3	-	1	1	-	-
Київська	Міські	Однокласні	-	-	1	1	-	-
	Сільські	Двокласні	3	3	4	1	-	1
	Сільські	Однокласні	3	12	8	2	-	-
Подільська	Сільські	Двокласні	1	4	1	-	-	-
	Сільські	Однокласні	2	4	3	2	-	-
Полтавська	Сільські	Однокласні	-	-	3	-	-	-
Чернігівська	Сільські	Однокласні	2	12	2	4	-	-
Всього, за групами	Міські	Однокласні	-	-	1	1	-	-
	Сільські	Двокласні	4	11	6	1	-	1
	Сільські	Однокласні	10	28	17	9	-	-
Узагальнено			14	39	24	11	0	1

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.

Перейдемо до розгляду освітнього рівня педагогів фабрично-заводських шкіл. Виявлено було тенденцію, що вчительки мали загалом вищий рівень освіти, ніж учителі. Так, 42 педагогині скінчили вищі або середні навчальні заклади, у тому числі 10 осіб були випускницями жіночих єпархіальних училищ. У сільських однокласних школах Чернігівської губернії 13 жінок мали вищу або середню освіту. Серед чоловіків половина (19 осіб) здобули лише нижчу або домашню освіту. 13 чоловіків мали спеціальну середню педагогічну освіту (скінчили вчителські семінарії), тоді як серед жінок таку мала лише одна. Наприклад, у сільських однокласних школах Київської губернії 5 чоловіків мали нижчу освіту, проте 3 закінчили спеціальні

педагогічні заклади [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81]. Отже, аналіз виявив учителювання у фабрично-заводських школах педагогів-чоловіків із нижчим освітнім рівнем, ніж педагогині. Учительки, які працювали в зазначених навчальних закладах, мали належний рівень професійної кваліфікації, підтверджений свідоцтвом про вищу чи середню освіту.

Таблиця 4

Освітній рівень учительства фабрично-заводських шкіл
Київського навчального округу, 1911 р.

Губернія	За місцем розміщення	За типом	Освіта							
			Вища і середня		Середня (заклади Св. Синоду)		Середня спец. педагогічна		Нижча, домашня	
			Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.
Волинська	Сільські	Двокласні	-	2	-	1	1	-	-	1
		Однокласні	-	-	1	-	2	-	1	1
Київська	Міські	Однокласні	-	1	-	-	1	-	-	-
	Сільські	Двокласні	-	3	1	1	2	-	4	1
	Сільські	Однокласні	2	8	1	4	3	1	5	1
Подільська	Сільські	Двокласні	-	4	-	-	1	-	1	-
	Сільські	Однокласні	-	1	-	2	2	-	3	3
Полтавська	Сільські	Однокласні	-	-	1	-	-	-	2	-
Чернігівська	Сільські	Однокласні	-	13	-	2	1	-	3	1
Всього, за групами	Міські	Однокласні	-	1	-	-	1	-	-	-
	Сільські	Двокласні	-	9	1	2	4	-	5	2
	Сільські	Однокласні	2	22	3	8	8	1	14	6
Узагальнено			2	32	4	10	13	1	19	8

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.

Розглянемо тривалість педагогічної діяльності вчительства у фабрично-заводських школах Київського навчального округу на 1911 р. Більше половини вчительок (27 осіб) мали невеликий педагогічний стаж – до 5 років, і лише 4 жінки пропрацювали понад 15 років. У Чернігівській губернії 11

учительок із сільських однокласних шкіл пропрацювали менше 5 років. Серед учителів розподіл за вислугою на освітній ниві був суттєво іншим: хоча 12 осіб мали стаж до 5 років, значна їх частина вирізнялася солідним досвідом роботи. Зокрема, у сільських однокласних школах Київської губернії двоє чоловіків працювали від 10 до 14 років, і ще двоє – понад 20 років [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81].

Таблиця 5

Тривалість педагогічної діяльності учительства фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу, 1911 р.

Губернія	За місцем розм.	За типом	Тривалість педагогічної діяльності										
			<5 років		5–9 р.		10–14 р.		15–19 р.		≥20 р.		
			Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	
Волинська	Сільські	Двокласні	-	3	-	1	-	-	-	-	-	1	-
		Однокласні	1	1	-	-	1	-	1	-	-	1	-
Київська	Міські	Однокласні	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	Сільські	Двокласні	4	2	1	1	1	2	-	-	1	-	
	Сільські	Однокласні	3	7	3	2	2	2	-	-	2	2	
Подільська	Сільські	Двокласні	1	2	-	2	1	-	-	-	-	-	
	Сільські	Однокласні	2	1	1	2	1	1	1	2	-	-	
Полтавська	Сільські	Однокласні	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	
Чернігівська	Сільські	Однокласні	1	11	1	4	1	1	1	-	-	-	
Всього, за групами	Міські	Однокласні	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	
	Сільські	Двокласні	5	7	1	4	2	2	-	-	2	-	
	Сільські	Однокласні	7	20	6	8	5	4	4	2	4	2	
Узагальнено			12	27	7	13	8	6	4	2	6	2	

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.

Насамкінець розглянемо матеріальне забезпечення вчительства фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу 1911 р., де увиразнюються гендерна і регіональна диференціація. Маємо констатувати, що середня річна платня чоловіків була вищою за жіночу в усіх губерніях

округу. На нашу думку, це зумовлено тривалішою вислугою на освітній ниві і відповідно більшим розміром доплати за стаж, а також додатковими встановленими надбавками. До прикладу, найвищим було грошове забезпечення в єдиній міській школі Київської губернії, де вчитель отримував 650 рублів, а вчителька – 500 рублів. Водночас, слабка репрезентація подібних освітніх закладів у переписі не дає підстав для обґрунтування комплексних висновків щодо форм і рівня матеріального забезпечення вчительства фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу. У найбільш репрезентованих – сільських однокласних училищах – помітною є значна диференціація розміру заробітної платні, а саме: у Київській губернії чоловіки в середньому отримували 506 рублів (жінки – 369 руб.), у Подільській – 418 рублів (жінки – 370 руб.), а у Чернігівській – 564 рублі (жінки – 416 руб.) [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81].

Важливою обставиною матеріально-побутового забезпечення вчительства нижчих навчальних закладів було створення належних житлових умов для них, що в тогочасних реаліях передбачало наявність казенних квартир при фабрично-заводських училищах Київського навчального округу. Так, на 1911 р. у подібному житлі розміщувалися 68 із 89 осіб, зафіксованих у переписі; при цьому у розпорядженні вчительства усереднено перебувало 1–2 кімнати. Решта педагогів (21 особа) проживали «на стороні», причому найбільше їх було у Чернігівській губернії (13 осіб у сільських однокласних школах). Водночас, абсолютна більшість із них не отримувала грошової компенсації за оренду житла. Лише 4 педагоги в окрузі (зокрема, 3 у Подільській та 1 у Київській губерніях) послуговувалися так званими «квартирними грошами» у середньому розмірі 120 рублів на рік [20, с. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81]. При цьому, вартість оренди доступного житла (менше 4 кімнат) у Подільській губернії становила 137 руб., а в Київській – 144 руб. на рік [22, с. 586–589].

Житлові умови вчительства фабрично-заводських шкіл
Київського навчального округу, 1911 р.

Губернія	За місцем розм.	За типом	Сер. річна з/п		Учит. кварт. при училищах		Число вчителів, що живуть «на стороні»		
			Ч.	Ж.	Всього	Кімн. на одну особу	Всього	В т.ч. отр. кварт. гроші	Сер. сума кварт. грош
Волинська	Сільські	Двокл.	490	370	5	1,4	-	-	-
		Однокл.	430	390	5	2,4	-	-	-
Київська	Міські	Однокл.	650	500	2	1,5	-	-	-
	Сільські	Двокл.	576	445	12	1,2	-	-	-
	Сільські	Однокл.	506	369	20	2	5	1	120
Подільська	Сільські	Двокл.	460	375	3	2,7	3	3	120
	Сільські	Однокл.	418	370	11	1	-	-	-
Полтавська	Сільські	Однокл.	480	-	3	3	-	-	-
Чернігівськ.	Сільські	Однокл.	564	416	7	1,2	13	-	-
Всього, за групами	Міські	Однокл.	650	500	2	1,5	-	-	-
	Сільські	Двокл.	544	400	20	1,5	3	3	120
	Сільські	Однокл.	484	390	46	1,9	18	1	120
Узагальнено			559,3	430,0	68	1,6	21	4	120

Джерело: Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913–1916, 1913. С. 48–49, 56–57, 62–64, 70–71, 78–81.

Висновки. Отже, дана публікація становить першу в сучасній українській історіографії спробу всебічної реконструкції соціально-демографічного та професійного портрета педагогічного складу фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу. Авторкою наголошено, що мережа фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу формувалася як відповідь на виклики стрімкої індустріалізації та потребу виправити соціальні наслідки раннього залучення дітей до промислового

виробництва. Специфіка місцевої економіки й просторове розміщення підприємств (зокрема цукрової та борошномельної галузей) визначили переважно позаміське – сільське та містечкове – розташування цих освітніх закладів. Попри відносно невелику чисельність, фабрично-заводські школи виконували помітну соціальну функцію, забезпечуючи малолітніх робітників базовими освітніми навичками. Водночас, кадрове забезпечення цих закладів виразно відображало соціокультурні трансформації українського суспільства кінця XIX – початку XX ст., зокрема фемінізацію педагогічної професії. Аналіз матеріалів одноденного перепису 1911 р. засвідчив, що учительство фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу представляла вчителька – неодружена жінка 21–25 років, яка здобула середню чи вищу освіту, мала невеликий досвід педагогічної діяльності (до 5 років) і працювала в сільському однокласному училищі Київської або Чернігівської губерній. Педагогиня отримувала невисоку заробітну платню (393 руб. на рік) і проживала в казенній квартирі (з 1–2 кімнатами) при освітньому закладі. Цей останній чинник був значущим при працевлаштуванні вчительства нижчої школи і суттєвим складником їхнього матеріально-побутового забезпечення та загального рівня життя.

Список використаних джерел

1. Сесак І. В. Підготовка вчителів початкових шкіл у Правобережній Україні у XIX – на початку XX століття. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : серія історична*. 2018. Вип. 14. С. 173–185.
2. Махінко А. І. Соціально-правовий статус учителів Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.). *Сторінки історії*. 2022. Вип. 55. С. 45–59. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269755>.

3. Шемета Ю. М. Взаємини вчителів училищ, прогімназій та гімназій Київського учбового округу з колегами і громадськістю у XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147(1). С. 160–164.
4. Шемета Ю. М. Неетичні вчинки у вчительському повсякденні Київського навчального округу XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2023. Вип. 184–185 (5–6). С. 95–101.
5. Meir N. M. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914*. Bloomington : Indiana University Press, 2010. 403 p. DOI: <https://doi.org/10.2979/5712.0>.
6. Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin: Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179. DOI: <https://doi.org/10.3828/liverpool/9781906764500.003.0008>.
7. Matsuzato K. Politics around Universal Education in Right-bank Ukraine in the Late Tsarist Period. *The Tsar, the Empire, and the Nation: Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915* / ed. by D. Staliūnas, Y. Aoshima. Budapest : CEU Press, 2021. P. 203–232. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633863640-008>.
8. Ніколаєва Т. М. Добročинність українських підприємців Наддніпрянщини в національній освіті (друга половина XIX — початок XX ст.). *Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна монографія* / кер. кол. авт. і наук. ред. І. Д. Дудко; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2014. С. 62–81.
9. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.). *Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія* / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 193–212.
10. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 год. Санкт-Петербург : Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. С. 25–26.

11. Приложения. Ведомость № 4-й. О фабриках и заводах в Киевской губернии за 1911 год. *Обзор Киевской губернии за 1911 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету*. Киев: Губернская Типография, 1911. [Б. с.].
12. Статистические сведения. Приложение № 6. Ведомость о фабриках, заводах и мельницах в Волынской губернии за 1911 год. *Обзор Волынской губернии за 1911 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету волынского губернатора*. Житомир: Волынская Губернская Типография, 1912. [Б. с.].
13. Статистические ведомости. Ведомость № 9. О фабриках и заводах в Подольской губернии за 1911 год. *Обзор Подольской губернии за 1911 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету подольского губернатора*. Каменец-Подольский: Губернская Типография, 1912. [Розд. паг.].
14. Ведомости. Ведомость № 1-й. Ведомость о фабриках и заводах в Полтавской губернии за 1911 год. *Обзор Полтавской губернии за 1911 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора*. Полтава: Типография губернского правления, 1912. [Б. с.].
15. Романюк Н. Й., Вісла Р. Сільське підприємництво в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 52. С. 73–92. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.52.2021.236152>.
16. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 2. № 931. С. 265–267.
17. О взысканиях за нарушение постановлений о работе малолетних на заводах, фабриках, мануфактурах и в ремесленных заведениях. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 4, ч. 1. № 2286. С. 342–343.
18. О школьном обучении малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах, о продолжительности их работы и о фабричной

инспекции. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 4. № 2316. С. 365–368.

19. Устав о промышленном труде (Св. Зак. т. XI ч. 2, изд. 1913 г., статьи 1—228 и 541—597) / состав. В. В. Громан. Петроград: Издание Юридического книжного склада «Право», 1915. 489 с.

20. Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / редакция В. И. Покровского; Министерство народного просвещения. Киевский учебный округ. Губернии: Волынская, Киевская, Подольская, Полтавская и Черниговская. Санкт-Петербург: тип. «Экономия», 1913. 137 с.

21. Драч О. О. Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2024. № 1(18). С. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>.

22. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1914. 1158 с.